

Az 1880–1900 közötti időszak fő történeti problémáiról az összefoglaló munkák kritikai áttekintése alapján

Az adott időszakra a következő összefoglaló, átfogó jellegű munkákat találtam, melyeket beszámolómban figyelembe vettem.

1. Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. 3. füzet. (1880–1900), 1959 (egyetemi jegyzet, összeállította Hanák Péter és Sándor Vilmos).

2. Magyarország története. II. kötet, VI. fejezet. 1964 (Szabad György és Hanák Péter).

3. *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867–1900. 1954.

4. *Puskás Julianna*: Gestaltung der landwirtschaftlichen Produktion in Ungarn und der Markt der Monarchie (1870–1914). 1964.

5. A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. 1965 (szerk. Szabó István).

6. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. köt. 1966.

7. „Az Osztrák-Magyar Monarchia történetének problémái 1900–1918” című, 1964-ben Budapesten tartott konferencia kiadványai.

Beszámolómat a vizsgálat tárgyául kitűzött időszak néhány általános problémájával kell kezdenem.

Ma már általánosan elfogadott felfogás szerint a dualizmus korszakának belső periódushatárát 1890 körül kell meghúzni. Az 1880–1900 évek tehát nem alkotnak önálló, egységes periódust, hanem egy-egy periódus végét, illetve elejét. Az 1950-es években az adott időszakot a dualizmus egyik alperiódusának fogták fel, mert az 1900-as évet Lenin nyomán fontos határvonalnak tekintették, mint a monopolkapitalizmus és imperializmus korszakának kezdetét. Eszerint járt el az egyetemi jegyzet és Sándor Vilmos műve. Ma már senki sem értelmezi olyan sematikus merevséggel Lenin megállapításait, hogy ragaszkodnék az 1900-as rendkívül mesterkéltné, erőszakolt periódushatárhoz; általánosan elismert felfogás szerint mind a gazdasági fejlődés folyamata, mind a nemzetközi politika, mind a belpolitika, mind a munkásmozgalom alakulása az 1890-es periódushatárt teszik indokolttá. Ez a periódizációs felfogás-különbség, egyik jelentős eltérés az 50-es évek említett két munkája és a későbbi munkák között.

Az 1880–1900 időszak két periódus közötti megosztásából következik, hogy éppen két fontos történelmi csomópont, a dualizmus kezdete és vége közé esik, viszonylag eseménytelen, „szürke” korszak. A fő történelmi problémák a kiegyezéssel és az azt követő fejlődéssel, valamint a dualizmusnak a századforduló után kibontakozó válságával kapcsolatosak és általában ott nyernek kifejtést. Ezért a kutatás nagy mértékben elhanyagolta a 80-as és kisebb mértékben a 90-es éveket, alig rendelkezünk e húsz évre vonatkozó szakszerűen feltárt tényanyaggal. Ennélfogva nehezen állapíthatók meg ez időszak sajátos vonásai, történelmi folyamatai még ma is sok tekintetben homályban maradnak.

Végül meg kell jegyeznem, hogy az utóbbi néhány évben a dualizmus egész korszakának szemlélete a magyar történetírásban jelentős változáson megy át az 50-es évek felfogásával szemben. E szemléletváltozás eddig a korszak alapvető problémáit elemző, elméleti jellegű tanulmányokban jelentkezett. E problémák új felfogása azonban oly nagy horderejű, olyan messzemenő követ-

keztetésekkel jár, melyek a korszak összes problémáit behatóan érintik, a történelmi jelenségek új csoportosítását és értékelését, új tények és új összefüggések feltárását teszik szükségessé. Hosszú évekre lesz még szükség ahhoz, hogy a dualizmus új szemlélete összefoglaló művekben a korszak egészére és részleteire egyaránt összefüggő, átfogó módon kifejtést nyerjen.

A következőkben megemlítem a dualizmus korszakának új szemléletét tükröző legfontosabb tanulmányokat és egyéb megnyilatkozásokat. A szemléleti változás és alaposabb elemzés első megnyilvánulásai voltak az 1958 végén „Az Osztrák-Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése” tárgy körében tartott konferencián *Sándor Vilmos*: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában (Történelmi Szemle 1958. 1—2.), *Berend Iván—Ránki György*: Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas (Studien zur Geschichte der Öst.-Ung. Monarchie, 1961), *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén (Történelmi Szemle, 1959. 1—2.) c. referátumai. Sándor Vilmos kérdésessé tette adott formájában a kapitalizmus magyarországi fejlődésének ún. „három főfeltevést” (Ausztriától való félgymarmati függőség, feudális maradványok és nemzetiségi elnyomás), különösen kifogásolta a „félgymarmati függés” fogalmának használatát, és „a dualista soknemzetiségű Monarchia függőségi rendszere” kifejezést ajánlotta, valamint ösztönzést nyújtott e bonyolult függőségi rendszer alaposabb elemzésére. Berend Iván és Ránki György rámutattak arra, hogy az élelmiszeripar vezető szerepe a kapitalista fejlődés kezdetén nem magyarországi specialitás, tehát nem feltétlenül az Ausztriától való gazdasági függőség következménye, továbbá a dualizmus folyamán Magyarország ipari struktúrája kiegyenlítettebb lett, az ipari termelés rendkívül gyorsan fejlődött. Hanák Péter utalt arra, hogy Magyarország gazdasági és politikai súlya növekedett a Monarchián belül.

Az új szemlélet kialakulásának következő jelentős lépése volt „Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémái. 1900—1918” tárgyú 1964. évi budapesti konferencia. *Katus László*: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg c. tanulmányában rámutatott arra, hogy egyes nemzetiségi területek elmaradottsága és lassú fejlődése a történelmi előzmények, illetve a kapitalizmus spontán gazdasági törvényszerűségeiben találja magyarázatát, mely tényezők egyaránt érintették az illető területek bármely nemzetiségű lakosságát. A századfordulón a nemzetiségi mozgalmak megélénkülésének és jellegük megváltoztatásának alapja a kapitalista fejlődés meggyorsulása volt az elmaradottabb területeken, mely egyfelől előmozdította a Monarchia gazdasági integrációját, ugyanakkor azonban kiélezte a társadalmi és nemzeti ellentéteket. Hasonló értelemben, a gazdasági fejlődés objektív jellegét hangsúlyozva és a nemzeti elnyomás túlzott, egyoldalú kiemelését cáfolva szólalt fel Berend Iván, Ránki György és Hanák Péter.

A tőkés fejlődés általános és különösen kelet-európai objektív feltételeit, ennek következtében Magyarország dualizmuskori gazdasági fejlődésének szükségszerű menetét ezután összefüggően kifejtették *Berend Iván és Ránki György*: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914 (Történelmi Szemle, 1966. 2.) és A kelet-európai ipari forradalom kérdéséhez (1967),

valamint *Katus László*: A keleteurópai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez (1967) c. tanulmányukban.

E tanulmányok meggyőzően bizonyították, hogy Magyarország gazdasági színvonala a XIX. század közepén sokkal elmaradottabb volt annál, semhogy az angliai „önálló” tőkés fejlődés útjára léphetett volna. A magyarországi tőkés iparosítás szükségszerű előfeltétele volt a külföldi tőke és technikai ismeretek nagyarányú beáramlása, valamint a mezőgazdaság tőkés átalakulása és az infrastruktúra (közlekedés, hitelrendszer) kiépítése. Ezekben a szükségszerű tényezőkön mitsem változtatott volna a teljes állami önállóság, ez nem tett volna lehetővé valamiféle „önálló” tőkés fejlődést. Ellenkezőleg az előbbi feltételek könnyebb, gyorsabb érvényesülése szempontjából Magyarország számára előnyös volt a Monarchia gazdasági egységében való elhelyezkedése. Igazolja ezt az ipari termelés, a nemzeti jövedelem és a belső tőkefelhalmozás rendkívül gyors növekedése a dualizmus korában, mely egész Európában a legmagasabbak közé tartozott és meghaladta az ausztriai növekedés mértékét, tehát Magyarország gazdasági elmaradottsága és függősége Ausztriával szemben csökkent. A gazdasági fejlettség színvonala, valamint a gazdasági növekedés mértéke a legtöbb vonatkozásban Magyarországon túlszárnyalta az államilag önálló Oroszországot és a balkáni országokét. E tanulmányok tehát Magyarország kapitalista fejlődésének és Ausztriával való gazdasági kapcsolatának új szemléletét és értékelését nyújtották.

Végül *Hanák Péter*: Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy c. az 1966. évi bloomingtoni konferenciára készített referátumában adatszerűen kimutatta, hogy Magyarország gazdasági színvonala és súlya a Monarchián belül a quota 1907. évi változásának megfelelően növekedett. A mezőgazdasági és ipari átalakulás vizsgálatával rámutatott arra, hogy 1867-től a századfordulőig állandóan növekvő ipari olló alakult ki, az Ausztriával való forgalom tehát nem volt hátrányos Magyarország számára. Végül levonta azt a következtetést, hogy Magyarország gazdasági helyzete a Monarchián belül „több előnnyel mint hátránnyal járt”. Ezután a politikai döntések folyamatának részletes elemzése alapján megállapította, hogy Magyarország politikailag sem volt egyoldalú függő, alárendelt helyzetben Ausztriával szemben, csak a Monarchia egészében volt alárendelve a legfelső birodalmi körök döntéseinek.

Az eddig felsorolt tanulmányok eredményeit, új szemléletét megerősítették és még pregnánsabban megfogalmazták az 1867. évi kiegyezésről tartott pozsonyi konferenciára készült referátumok. *Ránki György*: Einige Probleme der wirtschaftlichen Entwicklung in der österreichisch-ungarischen Monarchie” c. tanulmánya egyrészt a Monarchia „modernizálódását”, gazdasági fejlődését vizsgálja és megállapítja, hogy ez megfelelt a korabeli európai növekedési ütemnek, a Monarchia felbomlását tehát nem lehet gazdasági alapon magyarázni, csak a gazdasági fejlődést kísérő társadalmi és politikai feszültségekkel. Másrészt a magyarországi gazdasági fejlődés vizsgálata után levonja azt a következtetést, hogy Magyarország gazdasági elmaradottsága az első világháború előtt nem írható a Monarchia számlájára, ill. csak annyiban, amennyiben a kiegyezés elősegítette a társadalmi és politikai struktúra megmerevedését, a feudális maradványok konzerválását. *Hanák Péter*: Die bürgerliche Ungestaltung der Habsburg—Monarchie und der Ausgleich c. tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy „a dualista Monarchia egyidejűleg bizonyította, hogy a nemzeti önállóság nem volt a modern gazdasági-társadalmi fejlődés, sőt még a gyors gazdasági növekedés feltétele sem egy soknemzetiségű területen,

másfelől viszont a kapitalista fejlődés nem volt elegendő feltétele egy soknemzetiségű állam modern polgári átalakulásának és fennmaradásának.

Szükségesnek tartottam az előzőkben felsorolt tanulmányok fő szempontjainak vázlatos ismertetését, mert új szemléletük számos vonatkozásban kérdésessé teszi a beszámolóim elején említett régebbi összefoglaló munkák felfogását és problémaállítást. A továbbiakban röviden utalok az új szemlélet és a régi felfogás közötti eltérésekre és ellentmondásokra.

Ezután tematikai sorrendben haladva ismertetem a rendelkezésre álló összefoglaló munkák fő problémáit, illetve eltéréseit és hiányosságait.

Az 1880—1900 időszak *általános gazdasági fejlődését* Sándor Vilmos monográfiája és az egyetemi jegyzet a monopolkapitalizmusba való átmenetként jellemzi. Már az egyetemi jegyzet vitáján 1958-ban felmerült az a jogos aggály, hogy a monopolkapitalizmusba való átmenet kezdetének túlságosan korai az 1880-as évek eleje, az első monopolszervezetek az 1886. évi válság során jelentek meg. Sándor Vilmos monográfiája valóban kiemeli az 1886-os határvonalat, az egyetemi tankönyvben azonban elmosódik. A Magyarország Története II. kötetben ez a probléma elesik, a VI. fejezet I. része a gazdasági fejlődést lényegében a századfordulóig követi és nem különböztet meg a monopolkapitalizmusba való átmeneti időszakot.

Sándor Vilmos monográfiájában a kapitalista fejlődés említett három alapvető feltétele szerepel, az egyetemi jegyzetben azonban „félgyarmati függés” helyébe „alarendelt gazdasági függés” lépett, a Magyarország Története II. kötetben pedig a feudális maradványok mellett „gazdasági és politikai függőség” kifejezés található.

A tőkebeáramlás fokozódását az 1880-as években Sándor Vilmos monográfiájában és az egyetemi jegyzetben egyaránt úgy értékeli, hogy „Magyarország gazdasági függősége Ausztriával szemben, mely korábban döntően az áru-piaci kapcsolatokon alapult, ettől fogva mindinkább túlnyomóan a tőke kivitelre alapuló függőséggé alakult át”. Ezt az állítást azonban adatokkal nem támasztja alá. A Magyarország Története II. kötetében Szabad György csak annyit állít, hogy „a fejlettebb osztrák iparnak az árupiacon, a számára kedvezőbb árviszonyok biztosítása révén érvényesülő kizsákmányoló tevékenységéhez mind nagyobb súllyal járult a pénzpiaci, tőke kivitelhez kapcsolódó”. Mindezeket a nézeteket a dualizmus gazdasági fejlődésének új szemléletét képviselő említett tanulmányok cáfolják vagy módosítják.

Sándor Vilmos az egész gazdasági struktúrát és fejlődést elsősorban, legfőképpen a külföldi tőkerészesedés szempontjából vizsgálja. Az egyetemi jegyzetben valamivel nagyobb figyelmet szentel a belső tőkefelhalmozásnak, de adatszerűen nem vizsgálja meg a tőkefelhalmozás egész menetét. (Ezt csak Berend Iván és Ránki György említett tanulmánya végzi el.) Másik fő szempontja a termelés és tőke koncentrációja, valamint monopóliumok és „finánciókés” kapcsolatok vizsgálata. A „finánciókés” kapcsolatok kimutatása — véleményem szerint — gyakran túlzott, másrészt a monopólium fogalmának túl tág értelmezése néha zavarja a gazdasági struktúra helyes megvilágítását. A gazdasági növekedés eredményeit Sándor Vilmos nagyon alárendelten tárgyalja és inkább a nyugattal szembeni elmaradottságot, a strukturális torzulást és a kizsákmányolást, többek között a nemzetiségi dolgozók kizsákmányolását hangsúlyozza. Úgyancsak megtalálhatók ezek a Magyarország Története II. kötetében is, de ez jobban kiemeli a gazdasági fejlődés eredményeit.

Az általános gazdasági fejlődés tárgyköréből mindeddig hiányzik a külkereskedelem összefüggő, áttekintő vizsgálata, az államháztartás és pénzügyek kérdése csak az egyetemi jegyzet politikai történeti részében nyer vázlatosan utaló tárgyalást. Az adózás, közterhek kérdéséről Varga István „A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában” (a továbbiakban röviden: *Parasztság története*) c. gyűjteményben a parasztságon túlmenő jelentőségű, alapos tanulmányt tett közzé. A távolabbi kutatások feladata lesz a fogyasztás struktúrájának és növekedésének vizsgálata és összevetése a termeléssel és a külkereskedelemmel.

A külföldi összehasonlító adatokat és példákat a régebbi összefoglaló munkák mindig a nyugat-európai országokból, esetleg Ausztriából veszik, ami nem reális összehasonlítási alap, ezenfelül az összehasonlítás mindig egyedi, elszigetelt esetek, nem strukturális összehasonlítás. Az utóbbira, valamint kelet-európai összehasonlításokra csak az újabb szemléletű tanulmányok nyújtanak példát.

A *közlekedés* tárgyköréből csak a vasútépítés, vasútállamosítás és tarifapolitika nyer — jelentőségénél kisebb mértékű — említést Sándor Vilmos írásai-ban. A közúti hálózat, folyami és tengerhajózás, a posta kiépülésének kutatása terén még semmi sem történt.

Mindegyik régi összefoglaló munka erősen hangsúlyozza a *hitelügy* nagyarányú fejlődését és koncentrációját. Nem történt meg azonban még a hitelviszonyok alakulásának, a bankok különböző hitelezési ágainak elemzése. Külön vizsgálatot érdemelnek a takarékpénztárak, köztük a nemzetiségi takarékpénztárak, melyek az egyetemi jegyzetben több helyen is szerepelnek. Feltáratlan, nagyon nehéz kutatási terület az uzsora kérdése, amit a parasztsággal kapcsolatban a régebbi összefoglaló munkák gyakran emlegetnek, de átfogó, adatszerű vizsgálat hiányában valódi jelentősége nem mérhető fel. Szabad György tanulmánya *A parasztság története* II. kötetében sok új értékes adatot tár fel (pl. a hitelszövetkezetekről), de csak első, tapogatózó lépésnek tekinthető.

Az *ipar* kérdéseinek tárgyalására egyrészt a már mondottak érvényesek. A fő szempontok a külföldi tőke behatolásának módjai, a külföldi tőkerészesedés, a vállalati és tőkekapcsolatok, a termelés és tőke koncentrációja és a monopólszervezetek. Megjegyzem azonban, hogy elég kevéssé történt meg a kartellek konkrét tartalmának és tevékenységének bemutatása. E témák mellett szerepel az egyes iparágak fejlődésének jellemzése, a termelés növekedése, a technikai színvonal emelkedése. Sándor Vilmos utal a technikai felszerelés gyakori külföldi eredetére, de a kérdést nem vizsgálja meg alaposabban. Megállapítja és adatokkal alátámasztja az ipari forradalom lezajlását a századfordulóig, de nem veti fel az ipari forradalom feltételeinek kérdését. Az ipari struktúrára nézve kiemeli az élelmiszeripar túlsúlyát, a textilipar gyengeségét (Szabad György a gazdasági szerkezet ferdevállásáról beszél), de az egyetemi jegyzet elismeri, hogy „a nagyipari fejlődés bizonyos mértékig eltolódott a nehézipar irányában”. Az ipari struktúra egészéről az egyetemi jegyzet ad némi képet.

Sándor Vilmos monográfiája és nyomában a többi összefoglaló munkák elég részletesen foglalkoznak az ipartámogató törvényekkel és egyéb iparpolitikai tevékenységgel. Ezek eredményét Sándor Vilmos az egyetemi jegyzetben jóval kedvezőbben értékeli, mint monográfiájában, sőt rámutat Magyarország gazdasági önállósodásának lehetőségére is, de „nem szüntette meg a magyarországi gyáripar fejlődését alapvetően korlátozó akadályokat, nem pótolta a közös vámterületen hiányzó védővámokat”.

Jelentős új kutatási terület volna az építőipar, a nagy középítkezések vizsgálata. Nagyon fontos téma a vízszabályozási, ármentesítési és lecsapolási munkálatok. A középítkezések széles tárgyköréből csak Budapest felépítésének néhány mozzanata nyer említést az egyetemi jegyzetben. Jelentős témának tartom a kisipar átalakulásának és növekedésének kutatását. A régi, feudalizmuskori (főleg textilipari) kisipari ágak eltűnése és új igényekhez, a gyáripar viszonyaihoz alkalmazkodó kisipar kialakulása és jelentős növekedése az ipari forradalom jelenségei, sőt fontos feltételei közé tartozik. A nagyipari termelés szükségszerűen létrehozza a kiegészítő és szolgáltató tevékenységet ellátó kisipari ágakat. A kisiparról az egyetemi jegyzet tesz futó említést, de a megfelelő statisztikai anyagok feldolgozásával már most is jóval többet lehetne e tárgyban mondani.

A *kereskedelem* problémáit történetírásunk még egyáltalán fel sem vetette. A belső kereskedelem és forgalom regionális vizsgálata nehéz, de hasznos kutatási terület volna.

A *mezőgazdaság* problémáira nézve hangsúlyoznunk kell, hogy a kutatások még nagyon kezdeti stádiumban vannak, a régebbi összefoglalások megállapításai tulajdonképpen adatszerű, alapos feltárásokkal és elemzésekkel alá nem támasztott vázlatos, gyakran sematikus benyomások, elképzelések a mezőgazdaság fő problémáiról az adott időszakban. Csak újabban, a mezőgazdasági termelés és külkereskedelmi forgalom növekedéséről ad vázlatos, de adatszerű képet Puskás Júlia hivatkozott munkája, valamint a paraszti gazdálkodás számos problémájához hatalmas új anyagot tár fel, de szintézist még nem ad a Parasztság története két kötete.

A mezőgazdaság fejlődésének tárgyalását az egyetemi jegyzetben és a Magyarország története II. kötetében az agrárválság dominálja. Az agrárválság tényezőit és jellegét az egyetemi jegyzetben Sándor Pál szerintem helytelenül interpretálja, így pl. túltermelési válságnak állítja be. Ezzel szemben Szabad György a Magyarország Története II. kötetében rámutat arra, hogy „az agrárválság pusztító hatása döntően az árzuhanás s nem az árugabona eladhatatlansága révén érvényesült”. Továbbá a magyar gabona kedvezőtlen árhelyzetét Sándor Pál a magyar mezőgazdaság elmaradottságával, a magas földjáradékkal és magas termelési költségekkel magyarázza. Ezek azonban önellentmondó megállapítások és ugyanakkor ellentétben állnak azzal a ténnyel is, hogy az agrárválság sokkal erősebben érintette a nyugat-európai országok fejlettebb mezőgazdaságát.

A régebbi összefoglaló munkák egyaránt hangsúlyozzák az agrárválság pusztító hatását a középbirtokra és a parasztságra, valamint ösztönző hatását a nagybirtok gazdálkodási színvonalának emelkedésére. Ezek az állítások azonban dokumentált kutatásokkal alá nem támasztott sematikus tételek. A középbirtok kétségtelen pusztulásában kérdés, hogy milyen része volt az agrárválságnak más tényezők (rossz gazdálkodás, eladósodás, felaprózódás stb.) mellett. A parasztságra gyakorolt állítólagos nagyarányú pusztító hatását erősen kétlem, az önálló gazdák számának csökkenésére felhozott adatok megbízhatóságát Orosz István a Parasztság története II. kötetében meggyőzően cáfolja. Ugyanez a tanulmány erősen kérdésessé teszi a parasztság felbomlásának, differenciálódásának régi sematikus felfogását, és rámutat a birtokaprózódás döntő voltára. Az uzsora, az adó- és jelzálogterhek tényleges jelentőségének és hatásának vizsgálata, a fejlődés egészébe való beillesztése is még a jövő kutatások feladata a jelenlegi kiragadott adatokkal illusztrált — szerintem — túlzó beállítással szemben. Az agrárválságnak a nagybirtokra gyakorolt ösztönző, fejlesztő hatásának beállítása is túl egyoldalú, sematikus; különböző vidékeken, különböző csoport-

tok tulajdonában levő nagybirtokok eltérő fejlődést mutattak. Rámutat erre Szabad György a Magyarország Története II. kötetében, kiemelve a hitbizományok alakításának elszaporodását és hangsúlyozva kötött és kötetlen birtokok, illetve nagybérletek közti különbséget. Amíg azonban nem rendelkezünk az egyes üzemtípusok monografikus feltárásával, e kérdésekben megalapozott, meggyőző állításokat senki sem tehet.

Az agrárválsággal kapcsolatban az összefoglaló munkák erősen hangsúlyozzák a vámpolitika és a Monarchia felvevőpiacának nagy jelentőségét. E kérdéseket adatszerűen Puskás Júlia dolgozta fel. Tanulmányában rámutatott Magyarország agrárexportjának növekedésére, egyre kizárólagosabb ausztriai irányára és összetételének bizonyos változásaira, melyek a mezőgazdaság belterjesebb művelésével kapcsolatosak. A mezőgazdaság fejlődését előmozdító lényeges tényezők között helyesen sorolja fel az egyetemi jegyzet a vasútépítést és vasúti tarifapolitikát, valamint a jelzálogkölesönök jelentős növekedését.

A mezőgazdasági egész fejlődésébe be nem illesztve, összefüggéstelenül vet fel azonban az egyetemi jegyzet olyan kérdéseket, mint a telepítés és parcellázás, valamint a nagy- és kisbérletek. Határozottan helytelen, hogy az egyetemi jegyzet a paraszti gazdálkodás színvonalának emelkedését, a belterjes művelési ágak bevezetését kizárólag a falusi burzsoáziához köti. Ennek ellentmondanak a saját országos adatai a művelési ágak változásáról, a vetésterület növekedéséről, a termésátlagok emelkedéséről stb. Szabad György, Puskás Júlia és különösen a Parasztság története tanulmányai határozottan rámutatnak a középparaszti gazdálkodás színvonalának jelentős emelkedésére. Az egyetemi jegyzet helytelenül, túlzó módon exponálja még — nézetem szerint — a „kizsákmányolás fokozását”, különösen a nemzetiségi munkások állítólagos megkülönböztetett, súlyosabb kizsákmányolását. A mezőgazdaság munkaerőhelyzete, a munkanélküliség és a mezőgazdasági bérek, illetve (nagyon lényeges!) a paraszti kis- és részesbérletek alakulása még a további kutatások tisztázására vár. Aligha helytálló a parasztság életszínvonalának süllyedéséről beszélni, tartósan talán még az agrárproletariátus esetében sem. Szabad György a Magyarország Története II. kötetében a részesművelésért való versengést helyesebben a paraszti felfelé törekvés jeleként kezeli.

A mezőgazdasági termelés jelentős növekedését és színvonalának emelkedését mindegyik összefoglaló munka hangsúlyozza; részletes adatszerű bemutatását a statisztikai anyagok feldolgozásával Puskás Júlia végezte el. Puskás Júlia kísérletet tett Magyarország mezőgazdaságának a Monarchia egész mezőgazdaságába való beillesztésére is és kiemelte a városi piacokhoz közelfekvő vidékek gyorsabb mezőgazdasági fejlődését. Ugyanerre utal Szabad György is. Míg az egyetemi jegyzet majdnem kizárólag a gabonatermelés fejlődését állítja tárgyalása középpontjába és a mezőgazdaság fejlődését csak igen korlátozottan ismeri el, a többi összefoglaló munkák több teret szentelnek a mezőgazdaság egyéb ágainak és jóval több elismeréssel nyugtázzák a fejlődést. Szabad György a Magyarország Története II. kötetében korlátozottabb terjedelme ellenére többet foglalkozik az állattenyésztés és szőlőművelés kérdésével, Puskás Júlia részletesen foglalkozik az állattenyésztés fejlődésének problémáival, de hiányossága, hogy a szőlőművelést teljesen figyelmen kívül hagyja. Szabad György rámutat az elemi csapások (aszály, árvíz, állatvész stb.) jelentős szerepére; különösen fontosnak tartom a filoxéra hatását, mely szerintem eléri, sőt talán meghaladja a gabonaválság jelentőségét a parasztság és a kisebb nemesség körében. Igen kívánatos volna a szőlőművelést mielőbb kutatás tárgyává tenni, bár

a tárgyban a néprajz már produkált egyet-mást, amit történetírásunk még nem hasznosított. Hasonlóképpen speciális termelési ágakkal is inkább néprajzosok foglalkoztak, anélkül, hogy történetírásunk értékesítette volna e munkákat. A gabonatermelésen kívül mezőgazdasági ágak elhanyagolása okozta agrártörténetírásunkban a gabonaválság egyoldalú eltúlzását és az ellene ható tényezők szem elől tévesztését. Új anyagot és szempontokat hoz e kérdésekben Vörös Antal disszertációja: A belterjes gazdálkodás kialakulása és az állattenyésztés a Dunántúlon, 1880—1914 (1967).

A Parasztság története c. gyűjtemény két kötete a tanulmányok egész sorában hatalmas és értékes új anyagot, gyakran új szempontokat hoz, ennek feldolgozása és beillesztése a fejlődés összefüggő képébe még a jövő feladata (és az új tankönyvszöveg elkészítése során a korlátozott terjedelem miatt csak kis mértékben valósítható meg). Itt csak felsorolom azokat az időszakunkba tartozó fontos kérdéseket, melyeket a Parasztság története tárgyal, a régebbi összefoglalásokból azonban hiányoznak. Simonffy Emil a tagosítást és a parasztbirtokok szétszórtságát vizsgálja. Varga Gyula alapos tanulmányt közöl a parasztgazdaság munkaeszközeinek változásairól és a mezőgazdasági gépesítés tényezőiről. Balogh István rendkívül gazdag tanulmánya a piacnak és közlekedésnek a paraszti árutermelésre gyakorolt hatásával, a mezőgazdasági szakismeretek terjedésével, a nyomásos és szabad gazdálkodás sorsával, a nagyjelentőségű 1894. évi mezőrendőri törvénnyel, a vetésforgók típusaival, a talajművelés átalakulásával, a trágyázással, a parasztgazdaság üzemvitelével foglalkozik a földművelés és állattenyésztés fő vonalainak áttekintése mellett. Az előbbi problémákat csak felveti és vázlatosan körvonalazza, de mindmégannyi fontos, alaposabb kutatásra váró téma. Balogh István egy másik tanulmányban az alföldi tanyás gazdálkodás elterjedését és színvonalát vizsgálja. Orosz István már említett tanulmánya nagy statisztikai anyag precíz elemzése révén a parasztbirtok fogalmát, helyét az ország birtokrendszerében, a paraszti birtokmegosztást és változásait igyekszik tisztázni. Hársfalvi Péter az agrárpolitikai törekvéseket és vitákat tárja fel. Említettük már Szabad György tanulmányát a hitelviszonyokról és Varga István tanulmányát a közterhekről. Új anyagot nyújt még Gyimesi Sándor tanulmánya a szövetkezeti mozgalmakról, és nagyon jelentős Niederhauser Emil: A parasztság Európában c. főleg kelet-európai összehasonlító tanulmánya. Az összes felsorolt témák további, alaposabb kutatást igényelnek és hozzátennem még, hogy a baromfitenyésztésről, az erdőszetről és halászatról mitsem tudunk. Végül megjegyzem, hogy a mezőgazdaság viszonyainak alaposabb feltárásához nélkülözhetetlenek a regionális vizsgálatok, a különböző gazdaságföldrajzi tájak rendkívül nagy eltérései miatt, de többek között a nemzetiségek agrár-viszonyainak feltárása szempontjából is.

A társadalomtörténet kutatása még a kezdet kezdetén áll, de már a régebbi összefoglaló munkák is számos problémáját felvetették. Az egyetemi jegyzet „Magyarország népessége a századforduló idején” c. alatt demográfiai áttekintést nyújt, említést tesz az elemi csapások, járványok, közegészségügyi állapotok hatásáról a népesség növekedésére, foglalkozik a kivándorlással, valamint a belső vándorlás fő irányjaival és a városiasodással, főleg Budapest és környéke fejlődésével. A foglalkozási megoszlás alapján hozzávetőleges képet nyújt Magyarország társadalmi szerkezetéről, ismerteti a lakosság nemzetiségi megoszlását és az egyes nemzetiségek területi elhelyezkedését.

Ehhez kapcsolódik a magyarországi nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődését bemutató fejezet. Ennek bevezetése a nemzetnévadás nyugati „nor-

mális" fejlődésétől eltérő magyarországi két típusát fejt ki. A két típus meghatározása az egyes nemzetiségekre vonatkoztatása nem világos, nem pontos vagy bizonyos vonatkozásokban elfogadhatatlan (pl. „az első típus fejlődés Ausztria politikai túlsúlya és gazdasági kizsákmányolása torzította el"). A második típust, az ún. hiányos (csonka) társadalmak problémáját a jegyzet maga is vitatott kérdésnek jelzi. Itt szerepel a „kétszeresen elnyomott népek" kifogásolható kifejezés is. A nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődésének közös vonásait fejtegető rész a tőkés fejlődés három alapvető feltételének elavult tételével indul, mely a jelen esetben különösen értelmetlen (Magyarország függősége Ausztriától). A közös vonások között kiemeli az urbanizálódás, az iparforgalmi népesség alacsonyabb arányát és részletesen elemzi a nemzetiségek agrárnépességének társadalmi szerkezetét. E kérdéseket azóta alaposabban és részletesebben megvizsgálta Katus László említett 1964. évi tanulmánya a nemzetiségi területek gazdasági-társadalmi fejlettségéről és Kolossa Tibornak szintén az 1964. évi Monarchia-konferenciára készített tanulmánya a Monarchia agrárnépességének társadalmi szerkezetéről. A nemzetiségek fejlődési elmaradottságát az egyetemi jegyzet a magyar uralkodó osztályok elnyomó politikájának és a dualizmus gazdasági rendszerének tulajdonítja; ezt a felfogást már Katus László említett 1964. évi munkája lényegében elvetette.

Az egyetemi jegyzet ezután az egyes nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődésének sajátos vonásaival foglalkozik, külön helyen tárgyalja Horvátország területének és népességének alakulását, a horvátországi agrárviszonyok, valamint hitelrendszer és gyárpar fejlődését. Horvátország fejlődéséről a dualizmus korában azóta Katus László nagy, átfogó monográfiát írt. A magyarországi nemzetiségek fejlődéséről is a kutatás azóta sok új anyagot tárt fel. Az egyetemi jegyzet e részének fő problémája nézetem szerint az, hogy sok esetben kénytelen az egyes nemzetiségek problémái helyett egyes régiók (Erdély, felvidéki városok és iparvidékek) problémáit tárgyalni, a nemzetiségileg heterogén lakosság és a gazdasági viszonyok nemzeti szétválasztásának lehetetlensége miatt. Meggondolandó, nem volna-e helyesebb a regionális tárgyalás alapjára helyezkedni, mindig megemlítve az ott élő nemzetiségek helyzetét és szerepét. Így az egyes nemzetiségek különböző települési csoportjai közti nem elhanyagolható színvonalbeli különbségek is jobban kitűnnének. Az egyetemi jegyzet erre csak a románok esetében tesz utalást.

A Magyarország Története II. köteté is tartalmaz társadalomtörténeti fejezetet „Az életforma átalakulása a XIX. század utolsó harmadában" címen. Ennek jellege azonban egészen más mint az egyetemi jegyzeté. Az általános kulturális színvonal emelkedése egyes jegyeinek felsorolása (személyforgalom, posta, sajtó, színházi élet) után Budapest és a vidéki városok fejlődésének, továbbá a fő társadalmi rétegek életmódjának irodalmias körképét nyújtja. Az egyetemi jegyzettel szemben hiányzik a demográfia, a társadalmi struktúra elemzése és — a mű címe ellenére (Magyarország története) — egyáltalán nem foglalkozik a nemzetiségekkel.

A társadalmi osztályok közül már régebben részletesebb kutatás foglalkozott az ipari munkásosztály helyzetével és fejlődésével. Sándor Vilmos monográfiájában és az egyetemi jegyzetben hosszabb részt szentelt ennek a témának. Bemutatja a nagyipari munkásság számának és koncentrációjának alakulását, foglalkozik a munkásosztály összetételével, főleg a nemzetiségi és külföldi származás szempontjából. Azóta Lackó Miklós részletesebben feldolgozta az ipari munkásság összetételének problémáit, rámutatott a parasztságból az ipari mun-

kásságba való átmenet útjaira. Sándor Vilmos a munkásosztály helyzetét (az egyetemi jegyzetben is) a „kettős kizsákmányolás”-ként jellemzi, amit történetírásunk már régen elvetett. Ezután foglalkozik a névleges bérek és az életszínvonal alakulásával. Az utóbbi kérdésben monográfiája óvatos tartózkodással megállapítja, hogy adatok és előmunkálatok hiányában megbízható számítást nem nyújthat, az egyetemi jegyzet viszont határozottan leszögezi, hogy a munkásosztály életszínvonala az előző időszakához viszonyítva csökkent. A munkás-ság sztrájkharcát úgy jellemzi, hogy a 80-as években elsősorban a munkanap rövidítéséért, a vasárnapi munkaszünetért folyt, a 90-es években ezzel szemben a béremelés lépett előtérbe. Részletesen foglalkozik az ipari törvényhozással, a gyárfelügyelői intézménnyel és a betegbiztosítás fejlődésével.

Az agrártörténeti munkák gyakran foglalkoznak a parasztság társadalmi problémáival is. Az egyetemi jegyzet egy rövid, odavetett, egyoldalúan sötét képet fest a parasztság helyzetéről. Számos értékes tanulmányt tartalmaz a Parasztság története. Balogh István már említett munkája foglalkozik a tanyás gazdálkodás társadalmi problémáival is. Sárközi Zoltán a summásság helyzetét és fejlődését tárgyalja, kelet-európai kitekintéssel. Katona Imre a különböző félparaszi, félmunkás rétegekről ír (hajózási, erdei, vasúti munkások, építő- és téglagyári munkások, kubikusok). Rácz István a paraszti elvándorlás kérdéseit vizsgálja: a kivándorlást, városba költözést, továbbá a visszavándorlást, a külföldi munkában megtakarított pénzösszegek hasznosítását. Ez utóbbi mellett figyelemre méltó új szempontja az elvándorlás következtében fellépő munkaerőhiány és a mezőgazdasági bérek emelkedése. Balogh István újabb gazdag tanulmánya a paraszti művelődés kérdéseivel foglalkozik: az elemi népoktatás és szakoktatás állapotát jellemzi, adatokat hoz a parasztszármazású tanulók arányára a közép- és főiskolákban. Különösen értékes a spontán művelődés útjairól írt rész: a piacozás, vásározás, egyesületek, olvasóköriek, kalendáriumok, újságok, népies ponyvairodalom szerepéről.

Meg kell említeni még Vörös Antal: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914 (Történelmi Szemle. 1966. 2.) c. cikkét, mely egész új módon, új szemlélettel veszi fel a paraszti életforma alakulását a múlt század második felében.

A két legnagyobb társadalmi réteg mellett újabban a városi polgárság társadalmi problémáit is jelentős kutatásokkal tárja fel Vörös Károly. Egyre égetőbb hiány lesz viszont a nagy- és középbirtokosság, valamint a Magyarországon oly jelentős „középosztály”, a hivatalnok- és értelmiségi réteg kutatásának teljes hiánya. E téren csak Hanák Péter két írása (Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Történelmi Szemle. 1962. 2. és A dualizmus kérdései c. referátumában a „középosztály”-ról szóló rész (Századok, 1962. 1—2.) néhány vázlatos, de értékes adattal áll rendelkezésre. Ennélfogva nincs átfogó, elemző képünk az egész társadalmi struktúra alakulásáról, a társadalmi mobilitás kérdéseit pedig Lackó Miklós és Rácz István említett munkái mellett csak Hanák Péter érintette. Kimondhatatlanul messze vagyunk a társadalmi struktúra kelet-európai összehasonlító vizsgálatától.

A *politikai fejlemények történetét* a 80-as évekre az egyetemi jegyzetben Sándor Vilmos, a Magyarország Története II. kötetében Szabad György, a 90-es évekre mindkettőben Hanák Péter foglalta össze. Az egyetemi jegyzet általában sokkal részletesebb, bővebb leírást nyújt, mint a Magyarország Története II. kötete. A fő kérdések ismertetésében ezért az előbbit veszem alapul.

A 80-as éveket Sándor Vilmos a viszonylagos nyugalom éveiként jellemzi és főként a parlamenti viszonyokkal és a törvényhozással foglalkozik. Ismerteti és jellemzi a parlamenti pártokat és az Antiszemita Párt kapcsán kitér a zsidókérdés társadalmi hátterére. Rámutat a nemzetiségi elnyomás és magyarosítás jelenségeire és méltatja Mocsáry Lajos egyedülálló fellépését. Ismerteti a csendőrség és rendőrség megszervezését, a közigazgatás részleges „államosítását”, vagyis állami függésének növelését, a főrendiház reformját és számos gazdasági törvényt. A Magyarországi Általános Munkáspárt fejlődését Frankel Leó távo-zása után a mérsékelt és radikális irányzat harcaként jellemzi, melyből a mér-sékelt irányzat került ki győztesen. Kiemeli, hogy a pártvezetés és a betegpénz-tár összefonódása gátolta a munkásmozgalom fejlődését, hanyatláshoz, elsekélye-sedéshez vezetett, sem a párt szervezeti kiépítése, sem a szakszervezetek fejlő-dése nem haladt előre. A 80-as évek második felének megélnéknkülését a külpoliti-kai eseményekkel: a bolgár válsággal és a román vámháborúval vezeti be, ehhez kapcsolja az államháztartás szanalásának részletes tárgyalását. Ezután bemu-tatja az agrárius—merkantil ellentétek jelentkezését és a nemzeti sérelmek és nemzeti demagógia politikája felvetődésének ábrázolásával elvezet a véderő-vítához és Tisza Kálmán bukásához.

Lényegében ugyanezeket a kérdéseket tárgyalja rövidebben Szabad György is, de a kötet helyes periodizációja következtében nem húz mesterséges határt Tisza Kálmán 15 éves kormányzati periódusába. A 80-as évek körképéből saj-nálatosan hiányzik — a 90-es években Hanák Péter helyes eljárásával szemben— Tisza Kálmán portréja.

A 90-es éveket Hanák Péter „A dualizmus válságának kezdete” (egyetemi jegyzet) illetve „A dualizmus válságának kifejlődése” (Magyarország Története) címmel jelöli. Az egyetemi jegyzetben a Szociáldemokrata Párt megalakulásá-
val és programjának bírálatával kezdi. Ezután finoman elemzi a 90-es évek ele-jén fellépő agrárszocialista mozgalmak gazdasági-társadalmi hátterét, ismerteti a mozgalmakat és megállapítja, hogy a 90-es évek első felében az agrárszocialista mozgalmak kizárólag munkás-követeléseket vetettek fel, valóban proletár jellegük volt. A Szociáldemokrata Párt további fejlődését „a kispolgári reformiz-mus és az osztályharcos irányzat közötti harc”-ként jellemzi. Ismerteti az 1894. évi egyesítő kongresszust és határozatait, kiemeli a szakszervezetek támogatá-sát kimondó határozat jelentőségét, bírálja az agrárkérdésben hozott határozatot.

A 90-es évek első felének parlamenti eseményeit a „burzsoá-liberális re-formpolitika” címen foglalja össze. Ennek fő indítékául a kormánytöbbség meg-szilárdítására irányuló taktikát jelöli meg: a figyelem elterelését a „nemzeti, közjogi” és szociális kérdésekről. Ismerteti a Szapáry-kormány gazdasági és szociálpolitikai intézkedéseit, a valutareformot, a közigazgatási reform kudarcát, majd részletesen tárgyalja az egyházpolitikai küzdelem kialakulását és lefolyását. Ennek során elemzi a pártviszonyokban bekövetkezett eltulodásokat, rámutat a 67-es és 48-as irányzat kölcsönös közeledésére. Közben bemutatja a Replika- és Memorandum-pör körülményeit és a Wekerle-kormány magatartá-sát e kérdésben, kiemeli a per hazai és nemzetközi jelentőségét. Az egyházpoli-tikai reformok haladó jelentőségét elismerve megállapítja, hogy a reformpoli-tika a politikai táborok ideiglenes megzavarásán túl végső soron nem tudta meg-változtatni a magyar pártviszonyokat, a politikai csoportosulás közjogi vonalon mozgó tendenciáját, nem tudta meggátolni a dualizmus problémáinak válságba vezető kiéleződését.

A 90-es évek második felét „a dualizmus belpolitikai válságának kibon-takozása” (egyetemi jegyzet, 1895-től), illetve „a dualizmus válságának jelent-

kezése” (Magyarország Története 1896-tól) címen tárgyalja. A Monarchia nemzetközi helyzetét gyengítő fejleményeknek jelöli meg a francia—orosz szövetséget, az angol—német ellentét kibontakozását, Olaszország közeledését Franciaországhoz és a balkáni nemzeti mozgalmak erősödését. Részletesen tárgyalja az új pártviszonyokat Ausztriában, a cseh nemzeti mozgalom fellendülését, majd a Taaffe-kormány bukását, később az ausztriai belpolitikai válság állandósulását. Ismerteti Kálnoky bukását az Agliardi-affér kapcsán, Bánffyval kapcsolatban.

A Szociáldemokrata Párt fejlődését a 90-es évek második felében az oppor-tunizmus győzelmeivel és megszilárdulásával jellemzi, ami döntő oka volt az agrárproletár szervezetek elszakadásának. Részletesen foglalkozik a Várkonyi vezetése alatt álló Független Szocialista Párt magalakulásával és megállapítja, hogy ez a párt fogalmazta meg programjában első ízben a földosztás követelését. Kiemeli, hogy az argárszocialista mozgalom jellege a 90-es évek első felével szemben megváltozott, elszakadt a szocialista munkásmozgalomtól és demokratikus-paraszti jellegűvé vált. Az 1898. évi nyírségi mozgalom már paraszti földosztó mozgalom volt.

A Bánffy-kormány politikáját a munkás- és parasztmozgalomnak, valamint a nemzetiségek erőszakos, terrorisztikus elnyomása jellemzi, de megemlíti az állami szociálpolitika egyes jelenségeit is. Rámutat a magyar sovinizmus fellángolására és kitűnő képet ad a Millenium hangulatáról.

A dualizmus válságának jelentkezését a gazdasági kiegyezés bonyodalmaiban, az állandósult ausztriai politikai válságban és magyarországi hatásában mutatja be. Világosan rámutat arra, hogy egyetlen magyar politikai irányzat sem óhajtottja ténylegesen realizálni az önálló magyar vámterületet és az ellenzék is megelégedett közjogi formulákkal. A magyar parlamenti harcok hátterében az agrárius—merkantil ellentétek kiéleződése állt, melynek központjába az agrárvámok kérdése került. Végül az egyetemi jegyzet politikai történeti része a Széll-kormány ideiglenes szélesendjének, a pártfuzió jellemzésével ér véget.

Hanák Péter tárgyalása a Magyarország Története II. kötetében az egyetemi jegyzettel szemben néhány ponton eltérést mutat, a dualizmus válságának jelentkezését első ízben az 1897—98-as ausztriai politikai válsághoz és a gazdasági kiegyezés bonyodalmaikhoz köti, s nem vonja be a dualizmus válságának jelenségei közé a 90-es évek első felének egyházpolitikai közdelmeit.

A 90-es évek politikai történetének bevezetése a Magyarország Története II. kötetében a 67-es egyensúly megbomlásáról szól. Az egyetemi jegyzettel szemben differenciáltabb elemzéssel kétágú konzervatív áramlat jelentkezéséről beszél: egyfelől a nagybirtokos agrárius mozgalom, másfelől a dzsentri elégedetlenség és szervezkedés ennek megtestesülése.

A Magyarország Történetében több esetben reálisabban, mértéktartóbban ítéli meg a Szociáldemokrata Párt programját és tevékenységét. Továbbra is bírálja a párt felfogását és magatartását az agrárkérdésben, de több megértést tanúsít a legális párt- és szakszervezeti tömegmunka és a választójogi harc iránt. Rámutat viszont arra, hogy a párt éles elhatárolódása a magyar nacionalizmus-tól és a nemzetköziség vállalása alapvetően helyes állásfoglalás, „a szocialista munkásmozgalom létkérdése volt”.

Megjegyzem még, hogy az egyházpolitikai reformok napirendre kerülését Hanák Péter túl kizárólagosan csak politikai taktikának tekinti. Nézetem szerint jelentős része volt az urbanizálódással járó vallási közömbösség, a vallási kötöttségektől való szabadulás, valamint a zsidó burzsoázia erősödése tendenciáinak is, a reformokat tehát valóságos társadalmi igény követelte.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története c. kötetet mint a munkásmozgalom történetének legújabb összefoglalását vettem figyelembe. Tartalma nagyon kevés, csak egész vázlatos áttekintést ad. A már tárgyalt összefoglaló munkákban sokszorosán több anyag található a munkásmozgalomról. A Párt-történeti Intézet kiadványában feltűnő, hogy szinte teljesen tartózkodik minden értékeléstől, állásfoglalástól, bírálattól, egyszerűen elmondja a munkásmozgalom fő eseményeit.

A politikai történet terén újabb kutatások tudomásom szerint csak a külpolitika és az ausztriai belpolitika kérdéseinek eddigi tárgyalásmódját érintik. Diószegi István több munkája új adatokat és szempontokat tár fel a Monarchia külpolitikájára, különösen az 1964. évi konferenciára készített referátuma, Einige Bemerkungen zur Frage der östereichisch-ungarischen Ostpolitik. Ebben mélyreható elemzést nyújt az osztrák és magyar uralkodó körök balkáni politikai törekvéseiről, ezek összeütközéseiről és a Monarchia külpolitikájában való realizálódásáról. Átfogó összefüggésekbe állítva tárgyalja a Németországhoz, Oroszországhoz és a balkáni országokhoz való viszonyt és a külügyminiszterek személyének változását. Rámutat arra, hogy a század végén az osztrák és magyar uralkodó körök balkáni törekvései közeledtek egymáshoz és a külpolitika irányváltozása volt a mélyebb oka Kálnoky bukásának, a felszínen mutatkozó Agliardi-afférral, mint alkalmas ürüggyel szemben. Palotás Emil tanulmányó (Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén. Történelmi Szemle, 1967) az 1897. évi osztrák-magyar—orosz megegyezést elemezte, mint a két hatalom konzervatív politikára irányuló közös akcióprogramját. Somogyi Éva (Választójog és parlamentarizmus Ausztriában, 1861—1907) a 90-es években az osztrák pártviszonyok átalakulását, új típusú tömegpártok jelentkezését vizsgálja meg.

A politikai történet kutatásának új útjaira mutat rá Hanák Péter említett Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy c. tanulmánya, valamint Komjáthy Miklós bevezetése a közös minisztertanács jegyzőkönyveibe, melyek a legmagasabb politikai döntések létrejöttének útját vizsgálják és megvilágítják egyúttal a Monarchia legfőbb politikai tényezőinek hatalmi körét és egymáshoz való viszonyát. Szükségesek volnának hasonló tanulmányok alsóbb szinteken is.

A politikai történet jobb megalapozását elsősorban az egyes pártok fejlődésének strukturális és szociológiai vizsgálata segítené elő. Ez átfogó, nagyarányú, hosszúlejárátú, a társadalomtörténettel érintkező komplex jellegű munkákat kíván. Közelítő lépés lenne a választások alaposabb feldolgozása. (Ruszkai Miklós dolgozata e témáról nem kielégítő.) Hasonló jellegű és jelentőségű feladat az állami és helyi közigazgatás intézménytörténete, valamint társadalmi összetételének vizsgálata.

Az egyetemi jegyzet a politikai történet után még egy fejezetet tartalmaz: *a nemzetiségek és nemzeti mozgalmak fejlődését*. Ki kell emelnem, hogy ezzel és a nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődését tárgyaló fejezettel az egyetemi jegyzet eleget tesz annak a követelménynek, hogy *Magyarország* teljes történeti fejlődését ábrázolja. Ezzel szemben a Magyarország Története II. kötete a nemzetiségi kérdés jelentőségéhez képest nagyon csekély terjedelemben és súllyal tárgyalja a nemzetiségek fejlődését, ami egy népszerű mű esetében különösen sajnálatos hiányosság.

A jelzett fejezet bevezetése a nemzetiségi kérdés jellegét, a nemzeti fejlődés belső és külső feltételeit fejtegeti a dualizmus korában. Ennek során számos olyan megállapítást tesz, mely ma már aligha tartható. Többek között: „A nem-

zeti mozgalmak gazdasági alapját a nemzetiségi burzsoáziának az a harca képezte, amelyet saját, nemzeti belső piacának meghódításáért az elnyomó nemzet burzsuáziája ellen vívott.” „A nemzetiségi mozgalmak magukban rejtették a nemzeti állam alakítására irányuló tendenciát is, mert a kapitalizmus fejlődése számára . . . a nemzeti állam nyújtja a legjobb fejlődési lehetőséget.”

A bevezetés rámutat arra, hogy a passzivitás oka a nemzetiségi polgárság gyengesége mellett egyrészt a dualizmus rendszerének megszilárdításában, másrészt a nemzetiségi burzsoázián belüli ellentétekben: mérsékelt és radikális irányzat kialakulásában keresendő. A radikális irányzat a 90-es években erősödött meg annyira, hogy aktívan felléphessen a politikai porondon. Ez együtt járt a nemzetiségi mozgalmak közti együttműködés felújulásával.

A nemzetiségi kérdés súlyát, bonyolultságát, nemzetközi jelentőségét növelte a szomszédos balkáni országok fejlődése és erősödő hatása, vonzóereje. Ehhez fűzi a jegyzet a következő, immár túlzott megállapítást: „Az anyaországok vonzóereje . . . a határokon innen és túl előtérbe állította a haladás követelményét, a nemzeti egység, az egységes nemzeti állam megvalósítását.”

A fejezet egészében tárgyalja Horvátország gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődését 1867-től 1900-ig. Ezután külön-külön bemutatja a román, szerb, szlovák és kárpátukrán nemzeti mozgalmak fejlődését, mindegyik esetben a kulturális fejlődés rövid vázolásával. Nem helyes, hogy a nemzetiségi munkásság mozgalmait is itt kerülnek tárgyalásra. Végül a fejezet a német nemzetiség, főleg az erdélyi szászok általános fejlődésének, valamint az „alldeutsch” mozgalom ábrázolásával zárul.

Az összefoglaló történeti feldolgozásokból majdnem teljesen hiányzik az ideológia- és kultúrtörténet. A Magyarország Története II. kötetében Szabad György ad némileg rapszodikus töredékeket az irodalomról és képzőművészetről. Ezekon kívül az egyetemi jegyzet nemzetiségi fejezetében szerepelnek rövid vázlatok az egyes nemzetiségek kulturális fejlődéséről. Az ideológiatörténet terén kívánatos volna a magyar liberalizmus és sovinizmus feltárása. Helyen kutatások azonban még alig történtek. Nézetem szerint az ideológia- és kultúrtörténeti kutatás és feldolgozás módszertani problémái is tisztázásra várnak még a komolyabb kutatómunka megindítása előtt.